

RUHIY RIVOJLANISHI SUSTLASHGAN BOLALAR LUGAT BOYLIGINI RIVOJLANTIRISH**B.Obidova****Qo'qon universiteti talabasi,****N.Q.Abidova****Qo'qon universiteti dotsenti****Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)**

Annotatsiya ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarning ehtiyoji uning jamiyatga va maxsus ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarning imkoniyatlari haqida yoritilgan. Jamiyatda Imkoniyati cheklangan bolalarga nisbatan yanglish fikr va munosabatlar bildirilgan. Integratsiyalashgan ta'lim haqida ma'lumot berilgan.

Kalit so'zlar ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar, integratsiya, reabilitatsiya, funksional, huquq, uzviylik, fikr

Ruhiy rivojlanishi sustlashganlik tushunchasi- aqli zaiflik singari ruhiy- pedagogik tushuncha bo'lib, bolalarning ruhiy rivojlanishini orqada qolishini ifodalaydi. Bunday orqada qolishning asosiy sabablariga bosh miyaning minimal, yuzaki, yengil zararlanishi kiradi. Nohush ijtimoiy omillar asosiy sabab emas, balki ikkilamchi sababga kiradi.

Rivojlanishning orqada qolishi deganda, biz bolaning ruhiy rivojlanishini bola yoshiga mos kelmasligini tushunamiz. Bunday nomutanosiblik o'z vaqtida tashkil etilgan yordam natijasida bartaraf etilishi mumkin.

Maktabgacha yosh- bolalar hayotidagi eng muhim davr bo'lib, bu davrda bolaning tashqi olam haqidagi bilimlari kengayadi va maktab ta'limiga tayyorlanadi. Tashqi olam haqidagi bilimlarni olish va o'z fikrlarini bildirishlari uchun bolalar nutqi rivojlangan bo'lishi kerak. Ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar nutqi esa yaxshi rivojlanmagan bo'ladi. Bir guruh olimlarning fikricha, ruhiy rivojlanish sustlashish zamirida markaziy nerv sistemasining minimal organik buzilishi yotsa, aksariyat mualliflar- miyaning minimal disfunktsiyasi yotadi,- deb aytadilar. M.S.Pevzner, I.F.Markovskaya ruhiy rivojlanishi sustlashishning kelib chiqishi bosh miyaning peshona qismi pishib yetilmaganligi natijasi deb biladilar.

Ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalardagi nutq nuqsonlari ko'p hollarda tizimli xarakterga ega bo'lganligi sababli, nutq tizimining ko'p tomonlarini qamrab olgan, ya'ni bunday bolalar o'ziga xos ravishda rivojlangan.

Ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarda ham impressiv ham ekspressiv nutq, ogzaki va yozma nutq kamchiliklari ko'p uchraydi.

Z.Trjesoglovaning ta'kidlashicha, ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarning impressiv nutqida, nutqiy idrokni, nutqiy tovushni, ayrim so'zlar mazmunini, to'liqsiz, kamchilik bilan farqlash kuzatiladi. Ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarning ekspressiv nutqida tovushlar talaffuzi buzilishi, lugat boyligining kambagalligi, nutq grammatik tizimining kerakli darajada shakllanmaganligi kuzatiladi. (N.Y.Boryakova, G.I.Jarenkova, A.D.Koshedova, YE.V.Malseva, B.F. Sobatovich, R.D.Triler, S.G.Shevchenko).

Ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarning lugat boyligi rivojlanishi bolaning tashqi olam haqidagi ma'lumotlarni idrok qilishi, aniqlashi va anglashiga chambarchas bogliqdir. Lugatning kambagalligi hamda noaniqligi so'zlarni bir-biridan ma'lum jihatdan farqlay olmasligi, ya'ni differentsiallanmaganlik ularga xosdir. Ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar lugat asosan sodda va kundalik lugat bilan chegaralanadi.(S.G.Shevchenko, YE.V.Malseva, Z.Treyesoglova).

Ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar lugatining o'ziga xosligi atrofdagi olam qonun-qoidalari, hodisalarini anglashda qiyinchiliklar, obyektiv olam haqidagi tasavvurning cheklanganligi haqidagi tasavvurning cheklanganligida hamda aqliy faoliyatning o'ziga

xosligida namoyon bo'ladi. Bola lugat boyligining shakllanishi esa, uning psixik rivojlanishi va tevarak olam haqidagi tasavvurlarini rivojlanishiga bogliq.

Maktabgacha yoshdagi bolalarni jismoniy, fiziologik, psixologik jihatdan taraqqiy topganliklari, zarur ko'nikma va malakalarning shakllanganligi muhim hisoblanadi. Bolalarni psixik jihatdan tayyorgarliklarining mezonlari quyidagilar:

- 1) Atrof muhit haqidagi bilimlar va tasavvurlarning kengligi;
- 2) Aqliy jarayonlarning faolligi;
- 3) Nutqning to'liq egallanganligi. So'z boyligining rang-barangligi, boglangan nutqning shakllanganligi;
- 4) Bilish jarayonlarida turli qiziqishlarning rivojlanganligi; ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar
- 5) Odob-axloq malakalarining tarkib topganligi.

YE.I.Skiotis fikricha ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar mustaqil nutqida faqatgina o'zga tanish bo'lgan kundalik hayotda ko'p ishlatiladigan lugatdangina foydalaniladilar. (Zikeyev A.G.)

Ruhiy rivojlanish sustlashganlikda ruhiy rivojlanish tezligi, surati sekinlashgan bo'ladi. Yuqoridagilar bilan birga, ruhiy rivojlanish sustlashgan bolalarda intellektual tomonlarga nisbatan ko'proq, hissiyotbuzilishlari yetakchi o'rinda turadi. Bu buzilishlar ruhiy yoki jismoniy infantilizm ko'rinishlarida namoyon bo'ladi. Infantilizm – tom ma'nodagi "bolalikdir", bolaning umumiy qiliqlari, qiziqishlari o'z yoshiga mos bo'lmay, balki, birmuncha yosh bolalarni eslatsa, biz bunday bolalarga nisbatan, psixo – fizik infantilizm iborasini qo'llaymiz. Masalan, bola 7 yoshga kirib, maktabga borish muddati kelgan bo'lsa –da, bola o'zini 5 yoshli boladek tutadi. Unda jonli, o'zidan yosh bolalardagidek qiziqishlar bo'ladi. Agar bola yana biror yil taraqqiyot etsa, o'z tengdoshlariga o'xshab ketishi mumkin.

Lugat—til tizimining muhim qismi bo'lib, umumta'lim va amaliy ahamiyatga ega. Lugatning boyligi bola nutqini yuqori rivojlanayotganligidan dalolat beradi, shuning uchun lugat boyligini rivojlantirish muammosi bugungi kun logopediyasida muhim o'rinni egallaydi.

So'z o'zida asosiy til birligini ifodalaydi, u murakkab qurilishga ega bo'lib, quyidagi asosiy qismlardan iborat, mazmuni anglatib, predmet tegishlilikini; lugaviy ma'noga, so'zni tushuncha bilan moslashishiga, kontekstli mazmunga ega. So'z bir-biri yuilan ma'no jihatdan bo'lanib, aniq leksik tizimni tashkil etadi. Murakkab ma'noviy boglanishlar semantik maydonni, leksik tizimlilikni shakllantiriladi. Lugat rivojlanishi jarayonida so'z paradigmatic va sintagmatic bogliqlik tizimiga qo'shiladi. Bu so'z ma'nosining tizimli aspekti hisoblanadi.

Umumdidaktik tamoyillar lugat boyligini shakllantirish jarayonini pedagogik ta'sirni belgilash imkonini beradi:

1. So'z ustida ishlash maktabgacha yoshdagi bolalarni atrof olam bilan tanishtirish va bilish faoliyatlarini rivojlantirish bilan olib boriladi
2. Lugatni rivojlantirish nutqni to'liq rivojlantirish bilan uzviy bogliq ravishda olib boriladi.
3. Lugat ishi bilan bogliq barcha vazifalar bitta va aniq ketma-ketlikda hal etiladi.
4. Ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarni lugat boyligini rivojlantirish psixik jarayon va aqliy qobiliyatni rivojlantirish bilan birgalikda olib boriladi.

Biz tomondan taklif etilgan lugat ustida ishlash tizimi 3 ta bosqichda o'z ichiga oladi:

Birinchi bosqich. Leksik birliklar haqidagi tasavvurlar va birlamchi amalga oshirish;

A) yangi so'z bilan tanishtirish, bolalar diqqatini shu so'zga qaratish, nutqiy sharoitlarni tashkil etish, kommunikativ tashabbusni rivojlantirish;

B) so'zni talaffuzini aniqlashtirish

Ikkinchi bosqich. Mashqlar bajarish jarayonida so'zning leksik ma'nosini kengaytirish va aniqlash

- A) nutqiy tayanch sifatida funksional-semantik grafik sxemalarni qo'llash;
- B) nutqiy mashqlar, topishmoqlar
- V) so'zlarni leksik-semantik birligini, bu bogliqliklarni turli-tumanligi;
- G) leksik birliklarni ularni semantik, paradigmatic va sintagmatik tavsiflarini qo'llash xususiyatlarini o'zlashtirish;

Uchinchi bosqich. So'zlarni boglangan, mustaqil nutqda qo'llash, faollashtirish:

- A) dialoglar, boglangan nutqga tayyorlash;
- B) gapirib berish, hikoya qilish, dramalashtirish.

Taklif etilgan lugat boyligini rivojlantirish ish tizimi individual, guruhli va kichik guruhli mashgulotlarda amalga oshiriladi. Lugat ishi tarbiyachi bilan hamkorlikda nafaqat mashgulotlarda, mashgulotlardan tashqari o'yin, mehnat, ijodiy va maktabgacha yoshdagi bolalar maishiy faoliyati jarayonida olib borildi. Nutqiy korreksion ishni guruhli mashgulotlarda rivojlantirishni rejalashtirilishida biz bolalarni atrof-olam haqidagi bilimlari va tasavvurlari hisobga olish lozimligini alohida e'tiborga olish zarurligini e'tirof etamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. K.K.Mamedov, G.B. Shoumarov, V.L.Godobed "Ruhiv rivojlanishi sustlashgan bolalar haqida" Toshkent 1993 y "O'qituvchi"
2. I.D.Konenkova «Obsledovaniye rechi doshkolnikov S ZPR» Moskva 2004 g Izd «Gnom i D»